

Könyvismertetés

Gyáni Gábor: *A nő élete – történelmi perspektívában*

Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020. 273 old.

Gyáni Gábor monografikus kötete „a nő életének” színtereit, rétegeit, társadalmi meghatározóit és (nagyjából a 18. század vége és a 20. század eleje között bekövetkező) időbeli változásait vizsgálja európai kontextusban. A könyv sűrű, informatív, alaposan adatolt, átfogó magyar és nemzetközi szakirodalmi apparátusra támaszkodó munka, sok adattal, statisztikával kísérve; ettől nem is mindig könnyű olvasmány, bár a nyelvezet mindvégig világos és követhető.

A könyv fejezetei a család, munka, gyermek/anyaság, identitás, szexualitás és erőszak témái köré rendeződnek. A kötet kirajzolja az a folyamatot, amelynek során a nők előtt megnyílt az önálló egzisztenciateremtés, a tanulás vagy az alkotás lehetősége (a politikai jogokig nem jut el időben, hiszen az, leszámítva az 1920-as egyszeri választást, teljes mértékben csak az 1945-ös általános választójoggal valósult meg). Ezt a folyamatot Gyáni individualizációnak nevezi, hangsúlyozva, hogy ezt jobbnak tartja az „emancipáció” fogalmánál. Ezt a szembeállítást nem érzem teljesen jogosnak, hiszen a nők mint csoport helyzetének, állampolgári jogainak megváltozásáról is szó van, ami persze az egyéni szándékok és képességek kibontakozását is maga után vonja és elősegíti, de ezek inkább oda-vissza ható folyamatok.

A nőtörténetírás elméleti kérdése, hogy lehet-e egy nemnek különálló története, hiszen nem állandó, homogén és egyértelmű fogalmakkal leírható és elkülöníthető cso-

portról van szó (ilyen értelemben inkább egy társadalmi osztály történetéhez hasonlítható). A nőtörténet kutatási területének meghatározó alakja, Joan Scott és Denise Riley Gyáni által idézett tanulmánya is ezeket a kérdéseket feszegeti a magyarul is megjelent kötetben (Scott, 2001).

A nők történelmi jelenlétének igazolásához első lépésben a kiemelkedő nők felkutatására és felmutatására törekedtek a kutatók, azt implikálva, hogy ez a férfítörténelem „kiegészítése”, másik fele. Ez viszont a kivételesség, a különállás képzetét erősítette, és sokszor elmaradt a valós láthatatlanság okainak feltárása. A „miért nem voltak nagy női [képzőművészek, zeneszerzők, tudósok...]” típusú kérdések reflektálatlanságára Linda Nochlin művészettörténész klasszikussá vált tanulmánya mutat rá éleslátóan (Nochlin, 2020).

A közös identitás erősítésének szükséges feminista törekvését, a nők mint politikai érdekcsoport artikulálását bonyolulttá teszi, hogy a „nők” közössége maga sem homogén: számos egyéb (társadalmi osztálybeli, etnikai, szexuális orientációs stb.) meghatározottság is alakítja az életüket, amelyek szintén más-más megítélés alá estek a különböző történelmi korszakokban, és egymással is kölcsönhatásban állnak – ezt a tágabb keretet célszerű figyelembe venni és vizsgálni. Ugyanakkor valóban létezik közös tapasztalati metszet, identitás és reprezentáció, amely azonban, ahogy Gyáni is fogalmaz, „lényegében a patriarchális rendtől nyeri el sajátlagos értel-

mét”, azaz nem valami adott és változatlan entitás, hanem inkább társadalmi pozíció, amely az adott korszak (és kultúra) intézményes és ideológiai rendszerében kap tartalmat.

A könyv első mondata ezeket a lényeges pontokat érinti: „A nők története nem független a történelem általános menetétől, ha el is különül tőle, miután a női történelmi tapasztalat különbözik az általában vett történelmi tapasztalattól, mely utóbbit rendszerint a férfiakéval azonosítják.” A nőtörténet tehát nemcsak a nőkről és a történelem egészéről mond újat, hanem magát a történetírást is új megvilágításba helyezi. Rámutat arra, hogy a történetírás mint diskurzus nem értéktelen, már abban sem, hogy mit tart vizsgálatra érdemesnek; az „objektív” történelem is valamilyen meghatározott nézőpontból beszél, ha ennek nincs is tudatában.

A gender studies intézményesülése mellett a történettudományon belül a mentalitástörténeti irányzat megerősödése – az intim szféra, család, anyaság, életmód, társas viszonyok hatásának és kutatásának relevanciája – is előtérbe hozta, „legitimálta” a nőtörténetírást, a „women’s history” területét. A könyv is szükségszerűen elsősorban ezeket a szférákat tanulmányozza.

A kötet első fejezete a családi patriarchalizmus történetét, a család változó formáit vizsgálja, amely a kora újkortól öltötte az egy fedél alatt, apai hatalom mellett együtt élő közösség formáját, apai ágon öröklődő névvel és vagyonnal. A 18–19. századtól a fegyelmezés és szocializálás feladatának egy része átkerült az iskola intézményes keretei közé. A 19. század végéig a nőt „a természeténél fogva” a magánszférába, a gondoskodás és reprodukció feladatkörébe utalták (az ebből következő gazdasági és politikai jogfosztottsággal és függőséggel), míg a férfihoz tartozott a racionalitás és a nyilvános tér szférája, a politikai jogok birtoklása, és ahogy Gyáni rámutat, ez szépen megfért a korabeli liberális felfogással. A viktoriánus család patriarchalizmusa ellen John Stuart Mill angol filozófus lépett fel a leglátványosabban (Mill, 1876), aki rövid ideig parlamenti képviselő is volt, és elsőként vette bele programjába a nők választójogát. A freudi pszichoanalízis

feltárta a szexuális és családon belüli elfojtások és normák betegítő rendszerét, ugyanakkor az Ödipusz-szcenárió univerzalizálásával és a női pszichoszexuális fejlődés útjának kijelölésével meg is erősítette ezeket. A 20. században Wilhelm Reich, majd a frankfurti iskola szociológusai rámutattak arra, hogy az autoriter család felelős az elnyomó, diktatórikus rendszerek keletkezéséért és újratermeléséért – ugyanakkor a totalitáriánus állam a család intézményét is felügyeli, kontrollálja.

„A budapesti kereső nő” és „A női munka és a patriarchális család a polgári korban” című fejezet a nők 20. század eleji tömeges munkába állásának jellegzetességeit, rétegződéseit, terepeit, arányait mutatja be bőséges statisztikai és demográfiai adatokkal. Amint az adatokból kiderül, a 20. század első évtizedeiben a nők 30-40%-a vállalt munkát, köztük legnagyobb számban a vidékről a fővárosba vándorolt fiatal hajadonokat találjuk, leginkább házcseledeként vagy ipari munkásként, de a ’20-as évektől emelkedett a női tisztviselők aránya is. Az értelmiségi szakmák közül sokáig a tanítói pálya állt a leginkább nyitva a nők előtt. A házon belül végzett, háziipari vagy segítő munka a 20. századra kikerült a munkának minősülő (és pl. a statisztikába beleszámolt) tevékenységek köréből (és akkor a fizetetlen és láthatatlan háztartási, anyai vagy gondozói „érzelmi házimunkáról” még nem is beszéltünk, ezek a mai napig nem minősülnek „valódi” munkavégzésnek).

Gyáni hangsúlyozza, hogy a családi szempontok és stratégiák meghatározóak a lányok, nők munkába állásával kapcsolatban. Idővel a családi bér maximalizálása helyett egyre erősebbé válik a kenyérkereső férfi mintája a munkáscsaládokban is (a középosztályban pedig még sokáig ez volt a norma, egyben presztízskérdés is). Ugyanakkor emelkedik a tisztviselő és értelmiségi nők aránya is (persze még mindig alacsony: az 1900-as 2%-ról 1930-ra is csak 7%-ra nő). Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter 1895-ös rendelete nyomán a nők gimnáziumi érettségit tehetnek, és három egyetemi kar (bölcseleti, orvosi és gyógyszerészeti) megnyílik előttük. A bölcsészkaron a legkisebb az ellenállás, az orvostársas-

dalom még sokáig nem látja szívesen a nőket, sőt, 1920 és 1926 között a budapesti orvoskaron *numerus nullus* alkalmaznak, és egyáltalán nem vesznek fel nőket.¹ 1930-ban már csak az orvostanhallgatók mintegy tizede volt nő, míg az 1910-es évek közepén Gyáni szerint közel 50% – ez az adat a bölcsészkarra igaz, az orvoskaron a nők aránya az általam ismert adatok szerint 1915-ben 20%, és 1918-ban is csak 28% volt.² Ez persze a *numerus clausus* következménye is: a zsidók aránya ugyanis a női hallgatók közt még magasabb, mint a fiúknál, ezt Gyáni nem említi. Mint írja, a végzetek nagyobb része is csak néhány évig praktizált, aztán jellemzően (orvos) férje mellett asszisztenskedett. Gyáni meglátása szerint a nők célja ekkor még kevésbé a szakmai karrier, mint inkább a magasabb társadalmi pozíció és az egyenrangú házastársi kapcsolat elérése, vagyis az „otthoni feminizmus” megvalósítása volt. (Ugyanakkor épp a szakma ellenállása miatt úgy tűnik, ez inkább a realitás, nem feltétlenül a vágyott helyzet.) A házasságban élők számára az értelmiségi munka többnyire nem volt megélhetési kényszer, sokan önkéntesen dolgoztak; az özvegyek és elváltak kivételével a század első évtizedeiben még nem jellemző a középosztálybeli nők egzisztenciális függetlensége.

A könyv negyedik fejezete a századforduló körüli évtizedekben leggyakoribb női foglalkozás, a házicselédség valóságát és reprezentációját vizsgálja. A „cselédmizéria” kifejezéssel illetett helyzet a cselédek ellentmondásos – egyszerre bizalmas és idegen, informális és üzleti, függő és szabad – státuszát és az ebből adódó problémákat jelezte a gazda és alkalmazottja közti viszonyban és a családban. A cseléd figurája a korabeli szépirodalomnak is kedvelt szereplője: elsősorban a kihasznált, kiszolgáltatott nő tragikus végű narratívájában bukkan fel (pl. Kóbor Tamás, Bródy Sándor novellái, vagy a legismertebb, Kosztolányi *Édes Annája*), de időnként a sikeres társadalmi mobilitás megjelenítőjeként is (Gyáni Márai *Az igazi* c. regényét, Molnár Ferenc *Üvegcipő* c. darabját

és Nádudvari Anna *Békeévek* című újabb regényét említi).

A következő fejezet a „Veszélyes» női szexualitás és a prostitúciópolitika” címet viseli, és valójában inkább a férfiszexualitásról szól. A nő kettéhasadt reprezentációja (a tiszta hajadon, feleség és anya, illetve a csábító, szexualizált, „feszlett erkölcsű” prostituált) a korabeli társadalmi nemi normák szükség-szerű következménye. Ez termeli ki az ifjúkori beavatásként vagy házassági kiruccanásaként használt prostitúció intézményét, amely ugyanakkor fenntartja a polgári család látszólagos egyensúlyát. A lányok szexuális tudatlanságban tartása a házasságban gyakran mindkét fél számára örömtelen szexuális életet eredményez.³ A férfi számára megengedett a más formában keresett kielégülés; a kettős nemi morál ezt a nő esetében a romlottsággal, erkölcstelenséggel asszociálta, sőt, jellemző volt a házasságon kívüli nemi kapcsolatok és a prostitúció összemosása. A „bűn”, „szenny”, fertőzés, a promiskuitás és veszélyesség képzelete a prostituált alakjára projektálódik, és a társadalom és a közigazgatás („erkölcsrendészet”) morális elítélése is rá vetül; ő a nemzeti és biológiai romlás felelőse. Többek között ehhez kapcsolódik a női test patológiázása, felügyelete is. Gyáni bemutatja a szabályozás módjairól folyó korabeli vitákat, a bordélyház, bárca, az orvosi és rendőri ellenőrzés bevezetését, amelyek az elkülönítést és a nyilvános tér védelmét is szolgálták. A prostitúció visszaszorítását célozták a MELE (Magyar Egyesület a Leánykereskedelem Ellen) többnyire sikertelen lebeszélési kísérletei. Ugyanez szerepelt – a megelőzéssel és a társadalmi gyökerek feltárásával együtt – a Feministák Egyesülete agendájában és *A Nő és a Társadalom* cikkei között is, ezt a könyv nem érinti. A prostituáltak köre egyharmadrészben (jelenlegi vagy volt) házicselédekből került ki, akiket, mint Gyáni kiemeli, az egzisztenciális és szociális bizonytalanság, a családi háttér meggyengülése vagy hiánya és a „személyes motiváció” (ez utóbbi

¹ Erről lásd Borgos, 2021.

² Lásd Ladányi, 1996.

³ Erről pszichoanalitikus szempontból és igen modern szemléletben ír Ferenczi, 1991.

az előbbieket fényében nehezen értelmezhető) vezetett erre az útra. A hagyományos szerepekhez képest ez az életforma jelenthetett egyfajta felszabadulást, vagy épp a házasság felé vezető utat, bár a többség válás után űzte (jelentős részük pedig házasságban élt).

A gyermek és anyaság témáját tárgyaló fejezet Judith Butlerrel és Michel Foucault-val indít, de a kapcsolódás elég lassan körvonalazódik, ráadásul Gyáni úgy fogalmaz: „Ez a röviden változtatott antifeminista felfogás a nőtörténetírás szemléletmódját sem hagyta teljesen érintetlenül.” Nem világos, mitől „antifeministák” ezek a felfogások, amelyek arra mutatnak rá, hogy a biológiai adottságokra hogyan épülnek rá (sokszor elválaszthatatlanul) társadalmi jelentések és előírások. Elisabeth Badinter tézisé (Badinter, 1999) (szülői közömbösség a csecsemők iránt a 18. századig) Gyáni fenntartásokkal fogadja, Péter Katalin forrásai (legalábbis magyar viszonyok között) nem ezt igazolják. Ugyanakkor a dajkaságba adás kapcsán néhány oldallal később maga is azt írja, hogy „kétségtelen közöny kísérte az újszülöttek és csecsemők eleve törekeny életeseit”, a dajkaság intézménye még a 19. század végén is élt, különösen a városi kispolgári rétegnél, köztük jelentős számban a leányanyaként szült cselédekénél (a 20. század elején minden negyedik gyerek házasságon kívül született). A 19. század végén alakulnak meg az állami gyermekgondoskodás intézményei (menhelyek, gyermekvédő egyesületek). Ezzel párhuzamosan a családon kívüli gyermeklétet normaszegőnek nyilvánították, és kriminalizálni vagy fegyelmezni, „javítani” kezdték (javítóintézetek). De inkább a család megerősítése volt a prioritás, lehetőleg a gyerekek kiemelése nélkül.

Ebben a fejezetben helyet kap két különleges „babanapló” bemutatása is: Teleki Iréné (Borbíró Fanni közlése nyomán) és (Gyáni közlése nyomán, egy magánarchívumból) a középosztálybeli Keil Lajosné Geller Irmáé, amelyek a modern, gyermekcentrikus, tanácsadó könyvekkel is meg támogatott anyaság és

a nukleáris polgári család bensőséges miliójának dokumentumai. Ezek is azt támasztják alá, hogy az anyaság normái koronként és társadalmi rétegenként is változnak.

A „Női identitás, nacionalizmus és individualizálódás” című (leghosszabb) fejezet a nők saját reprezentációra való törekvésének erősödését, a női írás indítékait és formáit és az identitásteremtéssel való kapcsolatát igyekszik megragadni.

A nők a 19. században elsősorban olvasóként kapcsolódtak az irodalomhoz. A nőirodalom ambivalens megítélése, a női írással kapcsolatos előítéletek még sokáig élnek⁴ (ennek egyik legreprezentatívabb megnyilvánulása Gyulai Pál „Írónőink” c. 1858-as írása, amely a „mese, beszélyke” műfajait engedélyezi a nőknek). Ekkor jelennek meg az első női útirajzok, memoárok, naplók, nők által szerkesztett lapok és a szépirodalmon belül leginkább a versek (míg pl. Angliában ez a nagy női regényírók felbukkanásának időszak). Gyáni a naplóírás indítékait – identitáskeresés/-rögzítés, szubjektivitás, önmaga hitelesítése társas közegekben – az individualizálódás erősödésének dokumentumaiként értékeli.⁵ Három „esettanulmányon” keresztül mutatja be a naplóíró és lapszerkesztő nő viszonyát a magán- és közéletéhez.

Az első Slachta Etelka naplója (Katona, 2014), amely Gyáni szerint azt demonstrálja, hogy szerzője – szemben a korabeli biedermeier nőideállal – az autonómia megélésére törekedett, szembeszállt anyjával, tudatosan választott partnert. A Gyáni által idézett Kucserka Zsófia tanulmánya (Kucserka, 2011) Slachta hagyományosabb hangú novelláira hivatkozva a patriarchális családesheményt és a honleányi ideált tartja meghatározónak. Gyáni szerint a napló a hitelesebb forrás, a honleányi szerep csak férjezett asszonyként kerül előtérbe (amiről már nincsenek naplónyomok), és a közéleti szférára irányul, magánéletében az autonóm törekvések erőteljesebbek, és a kettő megfér egymás mellett. Ez meggyőzőnek is tűnik, ami

⁴ Ezekhez lásd: Fábri, 1999.

⁵ Ezzel és a szövegek jellegzetességeivel sokat foglalkozott a női naplókról, önéletrajzokról szóló (feminista irodalomkritikai) szakirodalom is, lásd pl. Friedman, 1988; Brodzki és Schenck, 1988.

viszont kissé aránytalan, hogy Gyáni nem elégszik meg saját érvei felsorolásával, hanem oldalakon keresztül vitatkozik és cáfolja Kucserka állításait. A könyvben furcsának hat ez a betét: mintha a szerző kilépne saját monográfiájából, és hirtelen egy disszertáció opponensévé vagy egy tanulmány lektorává alakulna át.

Az erdélyi arisztokrata családból származó Kozma Katinka naplóján (Kozma, 2012) keresztül Gyáni a tanulást is pótló tudatos személyiségépítést és a kamaszkori női barátság jelentőségét, funkcióját mutatja meg. A naplóban jelentős helyet kap Katinka rajongása a pesti leánynevelő intézetben megismert Irmáért. A barátság az egyenrangúság, a családtól való leválás, a szolidaritás és az élmények megosztásának lehetőségét is hordozza. A naplóban megjelenő szóhasználat a szerelmi érzésekéhez hasonló, de Gyáni véleménye szerint ez a korabeli nyelvi konvenciónak köszönhető, amely a nyelvi kifejezés szintjén nem tett különbséget barátság és szerelem között, téves tehát utólag homoerotikus érzéseket „bele-magyarázni” (vö. Kölcsey levelei Szemere Pálhoz). Azonban éppen mivel ez a határ, különösen nők esetében elmosódottabb, és mivel a korabeli normák elgondolhatatlanná tették az explicit és nyilvános módon felvállalt meleg/leszbikus identitást, véleményem szerint (ha biztosak nem lehetünk is efelől), nem is zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy az érzéseknek testi, erotikus jellege is volt. A nőtörténetnél még sokkal nehezebben feltárhatók a leszbikus „herstory” nyomai olyan időszakokból, amikor az önmegnevezés, identitás vagy a meleg szubkultúrák még nem alakultak ki. Ehhez sokszor épp a naplók és magánlevelezések vagy akár szépirodalmi művek érzékeny „sorok között” olvasása is szükséges.⁶ Az első „modern leszbikusnak” nevezett angol arisztokrata, Anne Lister („Gentleman Jack”) 19. századi explicit naplója (Choma, 2020) kivétel ez alól, bár bizonyos dolgokat ő is csak kódolva jelzett. Az ezzel kapcsolatos források szükségéhez paradox módon az is hozzájárul, hogy a női ho-

moszexualitást Magyarországon nem kriminalizálták (szemben pl. az osztrák gyakorlattal), így rendészeti vagy bírói peres anyagok sem maradtak fenn (kivéve Tormay Cécile és Zichy Rafaelné Pallavicini Eduardina esetét⁷). A patológizálásról sem maradt túl sok nyom, de például a férfiként élt Vay Sándor/Sarolta újságíró életének leginformatívabb dokumentuma Krafft-Ebing pszichiátriai esettanulmánya.⁸

A harmadik példa és forrás Kánya Emília, az első magyar női lapszerkesztő memoárja. Az ő nevéhez fűződik a *Családi Kör* című első női lap anyagi hátterének megteremtése, a korban szokatlan módon önálló keresettel rendelkezett, és elvált (majd újrահázasodott). Egyszerre volt közszereplő és családanya. Kánya pályája kapcsán Gyáni Bozsoki Petrával bonyolódik hasonló vitába, mint korábban Kucserka Zsófiával. Bozsoki (2018, 2019) azt az ellentmondást hangsúlyozza, hogy míg Kánya Emília publicisztikájában a honleányi értékek álltak előtérben, saját pályája e tekintetben normaszegő volt. Gyáni szerint a kétféle megnyilvánulás összhangba hozható a konkrét politikai kontextust figyelembe véve, amikor nők is kiálltak a nemzet függetlenségének ügyéért, illetve az anyaság és a modern nemzet ideológiája szimbolikusan is összekapcsolódott. Itt is fontos érvek kerülnek elő, és nem feltétlenül baj, hogy dialógusban, de megint kissé aránytalan, hogy ehhez Gyáni egy szerzót „pécéz ki”. Szintén Bozsokival vitatkozva szögezi le Gyáni, hogy az emancipációs folyamat utólagos narratívája nem inadekvát: léteznek utólag felismerhető mintázatok a családon, érzelmi életen belüli individualizálódástól az önálló munkavégzésen át a (kulturális) közéletben való megjelenésig, és ebben Kánya Emília pályája (ahogy a korban szintén kiemelkedő Wohl-nővéreké) fontos állomásnak tekinthető.

Külön fejezetet kap a (nagyreszt női tevékenységnek minősíthető) levelezés mint az öndokumentáció, a polgári intimitás és szociabilitás eszköze.

⁶ Erről lásd pl. Kosofsky-Sedgwick, 1985, 1990; Csehy, 2014.

⁷ Erről lásd Kurimay, 2015, 2016.

⁸ Lásd Borgos, 2007.

Az utolsó fejezet az erőszak női tapasztalatának dokumentumaiból mutat be néhányat: a holokauszt, a 2. világháborút kísérő nők elleni erőszak, illetve a háború alatti női aktivitás írásos nyomait. Az idézett önéletrajzi dokumentumok között van Bognár Irma visszaemlékezése, Holländer Margit feljegyzései, Dévényi Sándorné 1944-es budapesti naplója, Kosztolányiné Harmos Ilona *Tűzes cipőben* című háborús memoárja és Bicskey Erzsébet naplója; ezek az elbeszélések a trauma feldolgozása-ként is szolgálhattak akkor is, ha a társadalmi fogadókészség ehhez csak jóval később teremtetődött meg, és sok túlélő számára is az elfojtás tűnt a járhatóbb útnak. Jogosan vethető fel, hogy létezett a holokausztnak egy speciálisan női oldala: másképp érintette őket a szexualitás, a meztelenség, az erőszak, a menstruáció, a terhesség, és jellemzőbbek voltak bizonyos beszédtemák (receptek megosztása, korábbi élet felidézése), illetve az erős csoportsszolidaritás (mint túlélési stratégia is).⁹

A könyv forrásait illetően Gyáni nagyrészt már publikált vagy feldolgozott anyagokat használ (igen széles merítésben), értelmez, és állít összefüggésekbe. Ezek között vannak elsődleges irodalmak és levéltári dokumentumok is, de a kötet célja inkább a témában összegyűlt meglévő tudások és megjelent (részben saját) szakirodalmak áttekintése. Az ambiciózus feldolgozás átfogó és tartalmas képet ad a nőtörténet 19–20. századi sűrű fejleményeiről.

Borgos Anna

Természettudományi Kutatóközpont,
Kognitív Idegtudományi és Pszichológiai
Intézet, Narratív és Történeti Pszichológiai
Kutatócsoport
borgosanna@gmail.com

IRODALOM

- Katona, Cs. (közreadta) (2014). „... kacérkodni fogok vele.” *Slachta Etelka soproni úrileány naplója, 1838–1840*. Győr: Mediawave Alapítvány.
- Badinter, E. (1999). *A szerető anyja. Az anyai érzés története a 17–20. században*. Ford. Szekeeres András. Debrecen: Csokonai Kiadó.
- Borgos, A. (2007). Vay Sándor/Sarolta: Egy konvencionális nemiszerep-áthágó a múlt századelőn. *Holmi*, 19(2), 185–194.
- Borgos, A. (2021). “Put a Stop to the Excessive Influx”: The Rhetoric of Restriction Regarding Female and Jewish Students at Budapest University, 1900–1930. *Hungarian Studies Review*, 48(1), 48–78.
- Bozsoki, P. (2018). Kánya Emília diszkurzív közege. A Családi Kör női szereprepertoárja és politikai nyelve. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 122(5), 580–602.
- Bozsoki, P. (2019). „A magyar feminizmus úttörője?” Kánya Emília a kulturális emlékezetben. *Literatura*, 45(1), 33–51.
- Brodzki, B., & Schenck, C. (1988). *Life/Lines. Theorizing Women's Autobiographies*. Ithaca: Cornell UP.
- Choma, A. (2000). *Gentleman Jack. Anne Lister titkos élete*. Ford. Béres-Deák Rita. Budapest: HVG Könyvek.
- Csehy, Z. (2014). *Szodoma és környéke. Homoszexualitás, barátságretorika és queer irányulások a magyar költészetben*. Pozsony: Kalligram.
- Fábri, A. (Ed.) (1999). *A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777–1865*. Budapest: Kortárs.
- Ferenczi, S. (1991). A korai magömlés jelentőségéről. In Ferenczi, S., *Lélekgyógyászat. Válogatott írások* (pp. 47–52). Budapest: Kossuth.
- Friedman, S. S. (1998). Women's Autobiographical Selves. In Benstock, S. (Ed.), *The Private Self: Theory and Practice of Women's Autobiographical Writings*. London – New York: Routledge.

⁹ Erről lásd pl. Louise O. Vasvári és Pécsi Katalin munkáit.

- Kosofsky-Sedgwick, E. (1985). *Between Men: English Literature and Male Homosocial Desire*. New York: Columbia UP.
- Kosofsky-Sedgwick, E. (1990). *Epistemology of the Closet*. Berkeley – Los Angeles: University of California Press.
- Kozma, K. (2012). *Csalódások könyve. Napló: 1863. december – 1865. április*. Csíkszereda: Bookart.
- Kucserka, Zs. (2019). Házasság és családmodellek Slachta Etelka magáncélú és közhasznú írásaiban. In Erdélyi, G. (Ed), *Érzelmek és mostohák. Mozaikcsaládok a régi Magyarországon (1500–1850)* (pp. 264–289). Budapest: MTA BTK TTI.
- Kurimay, A. (2015). A nemzet nagyasszonyának kényelmetlen öröksége. *socio.hu*, 15(1), 5–27.
- Kurimay, A. (2016). A Tormay-affér mentalitás-történeti tanulságai. *Aetas*, 31(2), 70–82.
- Ladányi, A. (1996). Két évforduló. A nők felsőfokú tanulmányainak száz éve. *Educatio*, 5(3), 375–389.
- Mill, Stuart János (1876): *A nő alárendeltsége*. Szatmár.
- Nochlin, L. (2020). Miért nem voltak eddig nagy női képzőművészek? Ford. Joó Gábor. *Versum Online*. Letöltve: 2021. 11. 24-én: <https://versumonline.hu/hatter/miert-nem-voltak-eddig-nagy-noi-kepzumuveszek/>
- Scott, J. W. (Ed.) (2001): *Van-e a nőknek történelmük?* Ford. Greskovits Endre. Budapest: Balassi.